

УДК 7.016.4:81'22]+008

*Нікішенко Ю. І.*

## СТРУКТУРА ОРНАМЕНТУ В ЙОГО СЕМАНТИЦІ

*Статтю присвячено проблемі структури орнаменту та його основним складовим частинам – знакам, мотивам, елементам, а також системі зв'язків, що об'єднує всі ці частини в єдине зображення. Орнамент розглядається як складний семантичний комплекс, зміст якого залежить не лише від того, які знаки та мотиви до нього включено, а й від їхньої конфігурації та конфігурації зв'язків між ними. Зокрема, увагу приділено питанню виокремлення зв'язків між деякими компонентами орнаменту та структурі орнаментальних мотивів, оскільки ці аспекти побутування орнаменту відіграють важливу роль у його функціонуванні як знакової системи.*

Семантика орнаментальних комплексів – С. Фролова, О. Найдена, М. Селівачова та ін., хто тема, що постійно привертає до себе увагу дослідників. Достатньо згадати праці С Іванова, розглядає орнамент під різними кутами, досліджуючи його структуру, компоненти, семантику

окремих орнаментальних мотивів та комплексів [1]. Звертаючись до семантики орнаментальних зображень, увагу приділяють частіше саме окремим мотивам та їхнім сполукам, хоча структура цих мотивів, а також спосіб їх поєднання у комплекс заслуговують не меншої уваги. Адже він може містити інформацію про те, яким чином формувалася семантика такого зображення і самого комплексу як інформативно-семантичної структури. Робота з поняттями «знак» та «зв'язок» більше притаманна працям з проблем семіотики (приміром, праці А. Соломоника, Ю. Лотмана) [2], але у них ці поняття аналізуються під іншим кутом зору. Залучення цього доробку може відкрити багато нових можливостей у дослідженні орнаменту як семантичного та інформативного комплексу. Проблемі постановки зазначеного питання і присвячено цей матеріал, який пропонує виокремити структуру орнаменту та зв'язки всередині нього як складову семантики орнаментального комплексу.

Почнемо зі структури орнаменту. Основні його складники - це «елементи», «знаки» та «мотиви». Це ті деталі, що формують структуру орнаменту, його основні композиційні складові частини. Під час уважного аналізу орнаменту мотив обирається за основу: це - його частина, що повторюється, або ж найхарактерніша частина [3]. Мотив може визначатися формою елементів, знаків, конкретизованих зображень, що утворюють орнамент, або особливостями побудови - пропорціями, ритмом, типом симетрії. Структуроутворюючі принципи мотиву тісно пов'язані з поняттям композиції як замкненої структури, з фіксованими, пов'язаними єдністю змісту компонентами [4], а, отже, із загальною структурою всього орнаменту та із системою зв'язків, що його формує. Важливість такого структурного поділу пояснюється тим, що при оцінюванні орнаменту, як правило, керуються трьома критеріями: 1) побудовою орнаментальної композиції та співвідношенням її частин; 2) смисловим змістом орнаменту; 3) чуттєвим його сприйняттям. Найінформативнішими характеристиками орнаменту вважають технічні прийоми виконання, склад і особливості мотивів, композиційні прийоми [5], а це знову повертає нас до структури орнаментальної композиції та системи зв'язків у ній.

Крім поняття «мотив», «елемент», «знак», виділяють також такі поняття, як «сюжет», «композиція». Сюжети і мотиви орнаменту можуть збігатися, а можуть бути й різними. Мотив обмежено конструкцією, розмірами предмета, він може бути одиничним, а може також і повто-

рюватися багато разів, утворюючи рапорт візерунка. На відміну від мотиву, сюжет - поняття дещо ширше і може складатися з кількох мотивів, особливо в складних композиціях. Якщо виходити з того, що набір найпростіших геометричних елементів обмежений, то розмаїття орнаментальних форм, яке зустрічається в археологічних та етнографічних матеріалах, можна пояснити, головним чином, різним характером зв'язку між цими елементами. Знаки та елементи є поняттями вужчими, ніж мотив, і входять до мотиву як складові частини. Частіше ці поняття використовують при дослідженні символіки окремих орнаментальних мотивів, аніж структури орнаменту загалом. У комплексі орнамент складається із власне орнаментального зображення, або позитиву, і тла, на якому це зображення виконано (негативу).

Як бачимо, орнамент має досить складну та розгалужену структуру, яка може набувати спрощеного вигляду, а може утворювати складні композиції. Загалом структуру орнаменту визначав об'єкт, для якого його було призначено. Із структурою орнаменту тісно пов'язана така його специфічна риса, як симетрія. Саме вона часто виступає головним чинником варіантів використання в орнаменті приєднувального зв'язку між окремими елементами, мотивами та знаками. Симетрія може бути горизонтальною (лінійною), вертикальною, зворотною, існують й інші її різновиди, що створюють іноді складні ефекти в загальній орнаментальній композиції [6]. Симетрія, як і ритм, що надає орнаментові певного руху та настрою, належить до принципів побудови орнаменту. До цих принципів також належать: повтор, що надає цінності малозначущому елементу, а його регулярність може створити ефект величин та порядку; інверсія (зворотне розташування) - прийом, коли один і той самий мотив розміщено поперемінно в різні боки; чергування - майже те саме, що й інверсія, але мотиви розміщуються у вертикальному та горизонтальному напрямках; інші прийоми [7]. Одним з найхарактерніших для орнаменту засобів художньої виразності вважають стилізацію - декоративне узагальнення зображень реальних форм. Разом із ритмом вони створюють загальну композицію орнаментального малюнка, надаючи йому впорядкованості. Певним чином упорядковані елементи є першоосновою орнаменту. Так, не кожен знак або напис має художню форму, але певним чином впорядковані знаки, в тому числі письмові літери, можуть набути орнаментальних рис [8].

Фактично ми зустрічаємо тут систему зв'язків, яка організовує орнамент у єдине ціле і фор-

мує основні семантичні складові його «текстовості». Система зв'язків у цьому випадку організовує не лише дотримання певного принципу симетрії, симетрія сама може бути засобом зв'язку та способом організації орнаментального простору в єдине семантичне ціле.

Сам орнаментальний ритм виступає на рівні композиції, проявляючись через повторення рапорту візерунка. «Повторення одного й того ж елемента приглушує його семантичну значимість... Натомість наперед виступає спосіб поєднання цих елементів, що втратили значення. Так відбувається водночас формалізація самих елементів та семантизація їхніх формальних зв'язків. Підтвердженням цьому можуть бути численні випадки формалізації орнаментів, перетворення їх із таких, що щось означали, на геометричні. Водночас геометричний орнамент стає моделлю будь-якого приєднувального зв'язку» [9].

Рапортний орнамент вважають подібним до поняття «узор», оскільки той є близьким до матеріальної структури речі, виступаючи як декоративний вияв її фактури або текстури, що поширюється на всю поверхню матеріалу. Орнамент, навпаки, узгоджується з утилітарною конструкцією речі і тому розміщується на її найвиразніших частинах або розділяє їх [10]. У цьому випадку проявляється важлива характеристика орнаменту - він виступає як своєрідний засіб організації простору в чітко організовану структуру: «орнамент не створює свого відособленого художнього світу,... він членує аморфне, що не має зримої структури, встановлює масштаб, систему візуального відліку» [11].

Ця властивість орнаменту дає можливість віднести його до невербальних мов культури. Зокрема, М. Каган відносить до мов культури знакові системи, визначаючи їх як спеціальні засоби об'єктивізації, узагальнення, а, отже, матеріалізації виробленої ідеальної предметності - знань, цінностей, проєктів, образів. У загальній системі мов культури він розміщує орнамент серед художніх мов діалогічного типу, які складаються на основі всіх освоюваних у семіозисі культури засобів [12]. Характер зв'язків та рівень складності орнаментальних мотивів у даному випадку відіграють першочергову роль.

Наявність, ступінь поширення тих чи інших орнаментальних мотивів у декоративному мистецтві народу може містити достатньо різноманітну інформацію про минуле етносу. Щоправда, стійкість релігійно-ідеологічних уявлень та пов'язаної з ними символіки досить приблизна, оскільки мали місце дифузійні процеси, відбува-

лися «культурні вторгнення» та «культурні змішання». Враховуючи той факт, що на декоративні та символічні форми впливали культурні запозичення, в процесі дослідження народної орнаментики важливо виділяти автохтонні риси. Адже одні орнаментальні мотиви із тих, що поширені в наш час і видаються на перший погляд характерними для даного етносу, могли з'явитися у нього в пізні часи, а інші, начебто непоказні, можуть виявитися свідками тисячолітньої традиції [13]. До подібних етноісторичних чинників цілком справедливо можна віднести також і спосіб, у який конкретні мотиви підпорядковано один одному в загальному орнаментальному зображенні, відповідно до загальної семантики окремих знаків та мотивів додається семантика приєднувального зв'язку всередині окремого мотиву та між домінуючими та другорядними мотивами всередині орнаментальної композиції.

Згадаємо, що іноді орнамент називають різновидом образотворчого фольклору. Що саме може бути основою такого порівняння? Структура тексту збігається зі структурою орнаменту, це саме стосується й окремих специфічних рис цих явищ. В обох випадках присутні такі структурні одиниці, як «знак», «мотив», «сюжет», «композиція», а також певні зв'язки між ними, що поєднують усі компоненти у текст. Самі фольклорні жанри визначають як або сукупність текстів чи творів, що об'єднуються спільністю художнього змісту, поетичної системи, функцій, особливостей виконання, зв'язків з невербальними художніми формами, або як систему змістовних, власне поетичних, функціональних та виконавчих принципів, норм, стереотипів, за якими стоять уявлення, що обумовлюють взаємовідношення з дійсністю. Стосунки між фольклорними жанрами й текстами можуть бути прирівняні до стосунків між мовою та писемністю [14].

Відповідно до такого визначення орнамент перебуває саме у аналогічних зв'язках із народним мистецтвом, причому самі зв'язки виступають як система функціональна та змістовна. Текст є реалізацію, втіленням жанрових принципів і норм, він створюється та будується за законами граматики, семантики фольклорного жанру. Знання цих законів дає змогу читати відповідні тексти, виявляти їх глибинний зміст. Орнамент у цьому випадку будується за схожими законами, із врахуванням мистецьких традицій загалом, канонів жанру та прийнятих у даній культурі традицій.

Будь-який фольклорний текст у конкретній фольклорній культурі не існує сам по собі як

щось аморфне, а неодмінно належить до певної жанрової системи і може бути прочитаний лише у співвідношенні з нею. Структурна організація текстів, що належать до одного фольклорного жанру, обумовлюється в кінцевому рахунку його історичними коренями та генезою, що в свою чергу пов'язано з його соціальною функцією. Кожний фольклорний жанр має власний сюжетний фонд, своє коло мотивів, ідей, свої стосунки з дійсністю. При порівнянні фольклорного жанру з орнаментом бачимо, що у них дійсно є багато спільного: як фольклор, так і орнамент має власні мотиви, тематику, образи, орнамент так само пов'язаний з різними аспектами народної творчості та історією етносу. Так само, як і певні слова у фольклорному тексті, знаки в орнаментальній системі набувають властивості підпорядкування, варіативності та вступають у певний взаємозалежний зв'язок один з одним та з усім зображенням загалом.

Поняття «мотив» доцільно розглянути докладніше, оскільки мотив є головним складником орнаменту. У фольклористиці «мотив» - це або «зерно сюжету», або, на інваріантному рівні, стереотип, схематичне узагальнення ситуації, колізії, події, вчинку, характеристики. На рівні окремих текстів - це конкретна реалізація стереотипу, схеми. В орнаменті мотив - окрема конструктивна складова частина зображення, що повторюється і формує весь орнамент у цілому. Проводячи аналогії між орнаментальним зображенням та текстом, ми таким чином проводимо паралелі між текстом у його традиційному розумінні й текстом, що передається через образотворче зображення; такі самі аналогії між орнаментом та фольклором можна віднайти і через поняття «варіант» та «варіативність», які теж належать до термінології фольклористики. Варіант - термін, що означає у фольклористиці конкретний різновид даного твору, поданий у виконаному/записаному тексті. Варіюватися можуть різні характерні особливості тексту, зокрема, виділяють регіональні та етнічні традиції, тому варіант є неодмінною та універсальною категорією фольклорної творчості.

Такі самі властивості має й орнамент: варіативність у межах навіть канонічних зображень простежується в орнаментиці, починаючи з часу її виникнення. Це - одна із властивостей народного мистецтва, коли колективна творчість, що є канонічною, реалізується через творчість індивідуальну, куди вже вносяться окремі «правки» відповідно до місцевих традицій та особистих уподобань майстра-виконавця. Варіативність в орнаменті насамперед проявляється в композиції,

форматуванні мотивів, способі передавання зв'язків. Тобто орнамент може виступати як фольклорний твір, але реалізований через образотворчі засоби.

Звернемось до аналогій між поняттями «мотив» і «знак» у випадку досліджень семантики орнаментального зображення. А. Соломоник пропонує виділити таке поняття, як «природний знак», під яким розуміє предмет реального світу, котрий сам, будучи частиною цілого, свідчить про інші частини цього цілого, про їхні зв'язки та тенденції. Крім того, він може вказувати і на властивості всієї системи, а не лише на властивості її окремих частин тією мірою, якою людство на певному ступені розвитку знайоме із загальними властивостями цієї системи [15]. Наступним етапом є образна система знаків, де образ - це знак у повному розумінні, який стоїть замість іншого предмета, представляючи його, але не виступаючи його частиною, він може і повинен нагадувати позначений предмет, але це знак чогось, а не сам предмет чи його складники, образ «відображає» реальність. Головною властивістю образа-знака є його ізоморфізм щодо зображуваного предмета. Це означає їхній збіг або по суті, або за зовнішнім виглядом, або за асоціаціями, які викликає образ і зображуваний предмет. За ізоморфізмом знак-образ відрізняється від природного знака, що є натуральним об'єктом, та від слова, що ніяк не подібне до позначеного ним предмета [16]. Знаки у свою чергу поділяються на знаки-індекси, іконічні знаки та знаки-символи. Іконічний знак асоціюється з предметом, який він означає, через фактичні властивості, а між знаком-символом та об'єктом, до якого він відсилає, ніякого природно обумовленого зв'язку не існує. Знак-символ є знаком об'єкта «на основі угоди», він перебуває з об'єктом в асоціативному відношенні, а сутність конічного знака полягає в його подібності до об'єкта [17]. Відповідно можна припустити, що в орнаменті присутні іконічні знаки та знаки-символи, які можливо виокремити, умовно позначивши як «знаки-мотиви».

Орнаментальні зображення, як правило, містять кілька семантичних рівнів, кожен з яких можна співвіднести з певним періодом етнічної історії. Тому в даному випадку співвідношення понять «знак-мотив» та «символ» простежується саме на рівні зв'язків у самій структурі орнаменту, причому поняття «знак-мотив» у цій ситуації може ототожнюватися з окремими орнаментальними мотивами, як простими, так і складними, що перетворює їх на прості та полісемантичні символічні структури. Відповідно в орна-

менті таким чином проявляється присутність як знаків-символів, так і іконічних знаків, що передають зміст зображення різними способами.

Відтак саме до поняття «знак-мотив» пропонується застосувати також визначення «універсальні» та «специфічні» знаки - залежно від формату та структури самого знаку. Як ми пам'ятаємо, знаки в орнаменті можуть відповідати поняттю «мотив», який складається або з монологічної структури, або ж із кількох елементів і, відповідно, може поділятися на окремі складники. Ті знаки-мотиви, що є монолітами і не можуть бути розкладені на окремі елементи (причому хрест), пропонується визначити як *прості* або *універсальні* знаки. Знаки, що розкладаються на окремі елементи, відповідно будуть визначені як *складні* або *специфічні*. Універсальні (прості) знаки мають просту конфігурацію і використовуються активно у різних напрямках розвитку етнічного мистецтва. Вони зазвичай можуть бути маловаріативними (або не варіативними взагалі), в загальній же системі орнаменту такі знаки можуть поєднуватися слабкою системою зв'язків.

Специфічні або складні знаки-мотиви мають, відповідно, складну або ускладнену конфігурацію і містять кілька основних елементів. Окремі компоненти такого знаку-мотиву можуть випадати або приєднуватися в процесі залучення даного зображення до орнаментального комплексу. Варіативність цих знаків, таким чином, може бути достатньо активною і тому, поступово варіюючись, вони можуть набувати нових конфігурацій (образотворчих форм). В орнаментальному комплексі такі мотиви, як правило, поєднуються за допомогою складнішої системи зв'язків.

Прості знаки можуть утворювати складні, поєднуючись у різні орнаментальні мотиви або сюжети, чи ускладнюються, зливаючись один з одним або включаючи до власної структури додаткові елементи. При цьому прості знаки, об'єднуючись, можуть створювати знаки складні, але складні знаки при розділенні на окремі елементи можуть і не утворити простого знаку, що свідчить про їхню еволюцію незворотного характеру і неможливість створення форм первинного зразка на основі складних орнаментальних елементів.

На нашу думку, тут важливу роль відіграють зв'язки між окремими елементами знаків та знаками-мотивами в загальній структурі орнаменту. Зв'язки в такій ситуації є структуроутворюючим чинником, який удосконалюється в процесі формування орнаментальної системи та складання системи знаків-мотивів та їхньої семантики, і стає невід'ємною частиною семантичного поля орнаменту. Тобто зв'язки також включаються до семантики орнаментальної композиції, оскільки від них залежать конфігурація окремих орнаментальних мотивів та спосіб їх поєднання в орнамент.

Отже, як бачимо, проблема структуроутворення орнаменту, що виокремлює його окремі компоненти та зв'язки між ними, породжує багато питань, пов'язаних як із семантикою та функціями окремих орнаментальних мотивів, так і з властивостями приєднувальних зв'язків всередині орнаменту, як комплексу. Запропонований матеріал продемонстрував те, що всі ці питання, пов'язані з дослідженням мов культури, в тому числі питання стосовно орнаменту ще чекають свого вирішення.

1. Амброз А. К. О символике русской крестьянской вышивки архаического типа // Советская археология. - 1966. - № 1. - С. 61-76; Амброз А. К. Раннеземледельческий культовый символ («ромб с крюками») // Советская археология. - 1965. - № 3. - С. 14-27; Волков Ф. К. Отличительные черты южнорусской народной орнаментики // Труды III Археологического Съезда в Киеве. - Т. 2. - К., 1878. - С. 317-326; Герчук Ю. Что такое орнамент? Структура и смысл орнаментального образа. - М.: Языки русской культуры, 1998. - 289 с; Герчук Ю. С. Что такое орнамент? // Декоративное искусство СССР. - 1978. - № 1. - С. 3-5; Герчук Ю. Структура и смысл орнамента // Там само. - 1979. - № 1. - С. 21-24; Голан А. Миф и символ. - М.: РУС-СЛИТ, 1992. - 375 с; Гонтмахер П. Я., Мизинцев В. П., Мисиков Б. Р. Народный орнамент и возможность его моделирования /к постановке проблемы/ // Материалы по истории Дальнего Востока. - Владивосток, 1974. - С. 223-240; Иванов С. В. Орнамент народов Сибири как исторический источник // ТИЭ. - Т. 81. - М.-Л., 1963. - 685 с; Иванов С. В. Орнамент // Историко-этнографический атлас Сибири. - М.-Л., 1961. - С. 369-434; Моран Анри де. История декоратив-

- но-прикладного искусства. - М.: Искусство, 1982. - 452 с; Найдено О. С. Мотивы украинского народного рисунка. - К.: Наук, думка, 1992. - 276 с; Найдено О. Мотивы происхождения та функції мистецтва в українському фольклорі II Мистецтво та етнос. Культурологічний аспект. - К.: Наук, думка, - 1991. - С. 35-72; Рындина М., Леонов В. Опыт структурного анализа орнаментов II ЭО. - 1992. - № 1. - С. 61-71; Селивачов М. Р. Українська народна орнаментика ХІХ-ХХ ст. (Іконографія, номінація, типологія): Автореф. дис. ... докт. мистецтвознавства. - К., 1996. - 35 с; Селивачов М. Р. Орнаментика // Поділля. - К., 1994. - С. 466; Фролов Б. А. Рациональное содержание искусства в палеолите (по материалам орнамента): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. - Новосибирск, 1966. - 24 с; Фролов Б. А. Предыстория символа // Этнознаковые функции культуры. - М.: Наука, 1991. - С. 86-128.
2. Лотман Ю. М. Структура художественного текста. - Л.: Наука, 1974. - 375 с; Соломоник А. Семиотика и лингвистика. - М.: Молодая гвардия, 1995. - 347 с; Соломоник А. Философия знаковых систем и язык. - Минск: ООО «МЕТ», 2002. - 403 с.
3. Селивачов М. Р. Орнаментика II Поділля. - К., 1994. - С. 466.

4. Шорохов Ю. Композиция. - М.: Искусство, 1986. - С. 3.
5. Иванов С. В. Материалы по изобразительному искусству народов Сибири XIX - начала XX в. // ТИЭ. - Новая серия. - Т. XXII. - М: Изд. АН СССР, 1954. - С. 33.
6. Моран Анри де. История декоративно-прикладного искусства. - М.: Искусство, 1982. - С. 28.
7. Там само. - С. 25-267.
8. Истрин В. А. Развитие и возникновение письма. - М.: Наука, 1965.-С. 7.
9. Лотман Ю. М. Вказ. праця. - С. 111.
10. Романиць Т. «Орнамент»: можливості уточнення терміна // Українська народна творчість у поняттях міжнародної термінології. - К.: Музей Івана Гончара, 1996.-С. 50, 55.
11. Герчук Ю. С. Что такое орнамент? // Декоративное искусство СССР. - 1978. - № 1. - С. 3.
12. Каган М. С. Искусство в системе культуры. - Л.: Наука, 1987.-С. 281.
13. Голан А. Миф и символ. - М.: РУССЛИТ, 1992. - С. 247.
14. Путилов Б. Н. Жанры фольклорные // Свод этнографических понятий и терминов. Народные знания. Фольклор. Народное искусство. - М.: Наука, 1991. - С. 37.
15. Соломоник А. Семиотика и лингвистика. - М.: Молодая гвардия, 1995. - С. 41.
16. Там само. - С. 49-52.
17. Якобсон Р. К. К вопросу о зрительных и слуховых знаках // Семиотика и искусствометрия - М.: Мир, 1972. - С. 83.

J. Nikishenko

#### THE STRUCTURE OF ORNAMENT IN ITS SEMANTIC

*Materials of this article are devoted to the problem of ornamental structure and its components: signs, motives and elements. This material also studies the system of communications which unites all the ornamental components in the composition. Ornament is analysis as a compound semantic complex. And the contents of this complex is depends on not only from the signs and motives which it includes but also form their form and their communications.*